

Zdobnictwo kart bloku w książkach według konserwatora papieru

Justyna Basta

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0001-9038-0470

Abstract

Ornamentation of block pages in books according to a paper conservator

Books have been decorated in many different ways since the Middle Ages. The first decorative elements were decorative lines, initials, and rubrics. The books passed through the hands of many professionals, who left their original traces. In this way, it is often possible to differentiate which area a book comes from or which paper mill or print shop. Every single copy was unusual. There may have been errors and shifts. Because every book was handcrafted very carefully before Gutenberg's printing began. Beautiful initials, miniatures, bordiure, drolleries, shield and much more were the culmination of a lengthy process of creation of the book. The decorative elements could remain black and white as well as be colored. Some copies were not forwarded for completion, showing us sketches of what should be included in a certain place. After the invention of the printing press, the typeface underwent even more developments and changes. The woodcut buttons that adorned the text became more and more extensive. They had an aesthetic, symbolic and

Justyna Basta, studentka Konserwacji i Restauracji Dziel Sztuki, specjalizacja Papier i Skóra na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu; urodzona w Warszawie; brała udział w konferencjach: Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Sławni, znani, niepospolici – historia i współczesność”, Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Potwory, stwory, istoty i obcy”, Studencko-doktorancka Konferencja Naukowa „Kontrasty w humanistyce: literatura, sztuka, kultura”, Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Straszne, okrutne, niezwykle”; interesuje się sztuką, filozofią chińską, folklorem japońskim; pasjonuje się różnymi formami wyrazu artystycznego m. in. malarstwem, rysunkiem, grafiką warsztatową, w różnych technikach artystycznych, co przekłada się na wystawy tematyczne w Polsce.

bastajustynaa@gmail.com

Facta Ficta.

Journal of Theory, Narrative & Media

OPEN ACCESS

educational function. It was possible to order and modify selected items. After purchasing the block, the owner was also able to change and decorate the lamp at will. Sometimes certain blocks have completely different frames and miniatures. Also during the maintenance of conservation-restoration new elements are added as needed, as the specimens are treated individually during the repair and preservation of the historical objects. Which pieces of jewelry were used in the book blocks, and which fonts can be distinguished? What elements can be recognized from where does the book from and which part is the primary and secondary layer in the book?

Keywords: book, decoration, illumination, ornaments, block, conservator

Wprowadzenie

Już od średniowiecza książki były ozdabiane na wiele różnych sposobów. Pierwszymi elementami tego typu były dekoracyjne linie, inicjały, rubrykowania na kartach. Księgi przechodziły przez ręce wielu specjalistów, którzy pozostawiali na nich swój oryginalny ślad. Dzięki rodzajom zdobień można określić, z jakiego regionu na świecie pochodziła dana książka, z której papierni czy drukarni. Można nawet wydatować lata jej powstania i dokładny rok wydania.

Każdy egzemplarz książki był nietypowy, bowiem mogły pojawić się na nich błędy oraz przesunięcia, ponieważ każda książka była bardzo precyzyjnie ręcznie wykonywana. Piękne inicjały, miniatury, bordiury, drolerie, herby i inne elementy były zwieńczeniem długotrwałego procesu powstawania książki. Detale dekoracyjne mogły pozostać czarno-białe, jak i kolorowane. Niektóre egzemplarze nie trafiały do uzupełnienia, pokazując ówczesnie, co powinno być przedstawione i jakie szczegóły powinny być tam zawarte.

Po wynalezieniu druku pismo przeszło ewolucję, w której zastosowano szereg zmian. Tłoki drzeworytnicze ozdabiające tekst były coraz bardziej rozbudowane, można było zamawiać i modyfikować wybrane elementy. Po zakupieniu bloku właściciel mógł również dowolnie zmienić i udekorować jej oprawę. Zdarzało się, że określone bloki miały zupełnie inną oprawę oraz miniatury.

Nawet podczas wykonywania czynności konserwacji-restauracji obiektów dodaje się nowe detale w zależności od potrzeby. Każdy egzemplarz traktowany jest indywidualnie, a konserwatorzy, wykonując odpowiednie działania, starają się zachować jak największą część zabytku nienaruszoną.

Rodzaje zdobień na kartach bloku książki

Zdobnictwo książki określa się iluminacją. Z łaciny „illuminare” oznacza oświetlać, rozjaśniać, ozdabiać. Proces zdobienia książki rękopiśmiennej, dokumentów rękopiśmiennych, inkunabułów nazywane jest iluminatorstwem, co dosłownie oznacza „ozdabiać kolorami”, choć pierwotnie identyfikowane było ze zdobieniem kart złotem, pisanie złotą farbą. Termin ten pochodzi ze średniowiecza, a upowszechnił się w XII wieku. Pojęcie iluminacji stosowane jest wyłącznie do czasów średniowiecza, podczas gdy wyobrażenie iluminatorstwa dotyczy wszelkich form ręcznego ozdabiania kart książek zarówno rękopiśmiennych, jak i drukowanych – od starożytności.

Również barwienie kart pergaminu w książkach, na przykład purpurą, zalicza się do elementów ozdobnych (Géhin 2008: 105). Paul Géhin opisuje, jaki jest cel oraz funkcja zdobnictwa kart:

Zdobienie [...] ma przede wszystkim na celu uwypuklić ważne miejsca tekstu, a zwłaszcza jego podział. Pozwala ono czytelnikowi odnaleźć księgę, rozdział, paragraf lub zdanie [...] brak jakichkolwiek barwnych elementów oznacza, że mamy do czynienia z rękopisem niedokończonym, tanim lub roboczym manuskryptem na użytek osobisty. Oprócz podziałów tekstu zdobienie ma też inne funkcje: dydaktyczne, symboliczne, historyczne lub czysto estetyczne (Géhin 2008: 107).

Zdobnictwo w księgach miało na celu przede wszystkim ułatwić czytanie poprzez oddzielenie od siebie treści, jak i przykuć uwagę czytelnika w postaci oferowanych dekoracji. Były pomocą i wskazówką w poruszaniu się po książce. Dzieliły tekst i wskazywały ważne miejsca w pracy lub miały angażować czytelników w lekturę (Nottingham.ac.uk 2022)

Pierwszymi elementami zdobniczymi w księgach na kartach bloku były ozdobne linie oraz inicjały. Zamieszczanie tych elementów datuje się na średniowiecze. Sam proces rubrykowania wykonany przez rubrykatora był elementem ozdobnym. Były to pomocnicze linie, ułatwiające dalsze ręczne pisanie oraz czytanie. Sprawiały, że tekst nie zlewał się osobie go czytającej, a więc ułatwiał przeczytanie. Później rubrykowaniem zaczęto nazywać wyróżnienie w tekście za pomocą czerwonej farby, przekreślenie niektórych liter kreskami z czerwonej farby lub pisanie liter czerwoną farbą. Czerwony tekst również wyróżniał się od czarnego, ułatwiając czytanie, był również bardziej estetyczny. Czarne linie pomocnicze natomiast nazywa się nigrykami (Smith 1994: 24-25; Głombiowski 1979: 93-95).

Na wieki przed pojawieniem się małych liter, zwanych minuskułą, rękopisy pisane były majuskułą, czyli wielkimi literami. Sposobem podkreślenia

początku wybranych fragmentów było zwiększenie rozmiaru pierwszej litery. Z czasem te początkowe litery zostały dodatkowo zróżnicowane przez dodanie dekoracji, a nawet obrazków, na przykład smoków, świętych i grzeszników, flory i fauny. Narodził się wówczas iluminowany lub zdobiony inicjał, który przez ponad tysiąc lat pozostawał stałym elementem ksiąg. Jest to jedna z najbardziej popularnych – wraz z miniaturą – ozdób na kartach bloków. W pismach greckich oraz łacińskich inicjał jest wyróżnieniem pierwszej litery fragmentu tekstu, natomiast w hebrajskich całego pierwszego słowa ze względu na brak majuskuł. Inicjał odznacza się od reszty tekstu innym wyglądem, przeważnie swoją wielkością, kształtem, czcionką, kolorem lub ornamentyką. Pierwotnie służyły one jako rodzaj tekstowych wskazówek dla czytelnika, prowadząc przez tekst i pomagając w odnalezieniu wybranych fragmentów, na długo zanim numery stron stały się powszechne. Można podzielić inicjały przede wszystkim na inicjały ornamentalne, ze wzorami geometrycznymi lub roślinnymi, inicjały floralne, z elementami roślinnymi oraz inicjały figuralne, wypełnione postaciami ludzkimi lub całymi scenami rodzajowymi. Jeśli wyróżniany fragment zaczyna się wyrazem dwuliterowym, to obie litery wchodzi do inicjału. Natomiast kiedy występuje cudzysłów na początku wyróżnianego fragmentu, wskazane jest tak przeredagować tekst, aby pozbyć się tego znaku w tym miejscu (Géhin 2008: 109; Rjp.pan 2004; Boardley 2020).

Drugą najpopularniejszą ozdobą, która potrafi wywoływać zachwyt swoim kunsztem wykonania, to miniatura. Jest to wykonana ręcznie scena, ilustracja iluminatorska w tekście. Do miniatur można zaliczyć inicjały ornamentalne i obrazkowe, ilustracje tekstowe – często całostronicowe, dekoracyjne obramienia, czyli floratury, bordiury i miniatury dedykacyjne wskazujące na osobę fundatora danej księgi. Zdarzało się, że w niektórych księgach nie było tekstu, a tylko sceny z elementami historycznymi, jak na przykład historia Jezusa (Wróbel 2012). Zrozumienie i dociekanie do sposobu wykonania zdobień jest istotnym czynnikiem. Paul Géhin pisze:

Interpretacja miniatur informuje nas o sposobie czytania i rozumienia tekstu, natomiast tekst objaśnia nam sens ilustracji [...] ikonografia może nas informować o tożsamości adresata lub właściciela (portrety, aluzje biograficzne, emblematy, herby). Poza tym miniatury książkowe są najbogatszym materiałem źródłowym z dziedziny malarstwa średniowiecznego, dlatego też stanowi bardzo cenny zasób kulturowy i dokumentalny, w takim stopniu co tekst (Géhin 2008: 108).

Ozdobą, a bardziej ułatwieniem umieszczanym w średniowiecznych księgach dla kopistów, jest kolofon. Zawiera on *explicit* z tytułem dzieła, datację, imię pisarza, czasem jego funkcję i pochodzenie, a także inne informacje dotyczące okoliczności powstania danego egzemplarza. Kolofon jest

zapożyczeniem z greki oznaczającym szczyt, wierzchołek lub zakończenie tekstu. Uzupełnieniem kolofonu bywały niekiedy osobiste notatki autora, zwykle zamieszczane w formie wierszowanej. Był on wyróżniany przez pisarza graficznie na przykład większymi literami lub inną barwą inkaustu. Kolofon może występować na koniec całego tekstu, części dzieła, na końcu jednego z części materiału pozatekstowego zawartego w zbiorze lub składki czy serii składek skopiowanych w danym etapie pracy. Czasami może zawierać dodatkowo informacje dotyczące statusu, wieku, stanu zdrowia wykonawców, aluzji do wydarzeń historycznych lub katastrof naturalnych (Géhin 2008: 136-137). Géhin opisuje kolofon jako:

[...] wzmiankę stwierdzającą, że kopiowanie danego tekstu zostało zakończone i opisującą warunki, w jakich wykonano kopię. Podane są więc: imię kopisty, data i miejsce sporządzenia [...] Kolofon, w którym nie występuje któryś z tych trzech elementów, uznawany jest za niekompletny. I z takimi właśnie mamy najwięcej do czynienia (Géhin 2008: 136).

Elementem zdobniczym wprowadzanym w celu humorystycznym są drolerie, będące motywem dekoracyjnym w postaci małych scenek figuralnych lub zwierzęcych, nacechowanych fantazją, humorem, groteską, deformacją i karykaturą. Jest to motyw wprowadzany do dekoracji marginalnej w rękopisach gotyckich; popularny w iluminatorstwie angielskim i francuskim XIII i XIV wieku. Zostały one zastosowane pierwszy raz w karolińskim malarstwie książkowym. Drolerie miały różne funkcje: od symbolicznych do zwykłych elementów dekoracyjnych, często była to zabawa iluminatora (Birkenmajer 1971: 543).

W książce *Dzieje kultury francuskiej* drolerie są opisane w następujący sposób „oto z łodyg marginalnych ornamentów wyrastają fantazyjne postaci, „dziwadła” (fr. *drôleries*): a to pół byka, a to pół kobiety, a to małpa jadąca na osle, a to osioł odprawiający msze, a to zakonnica romansująca z księdzem...” (Kowalski 2007: 178).

Ozdoby w druku nazywane są winietą, którą może stanowić ornament, ilustrację okoloną ornamentem lub dekoracyjnie ujętą sceną figuralną. W pierwszych winietach wykorzystywano motyw winorośli, przejęty ze zdobnictwa rękopisów. Do winiety można zaliczyć: frontyspis, *en tête*, przerywnik zwany również wypełniaczem międzywierszowym, finalik, finalik w stylu *cul-de-lampe* oraz bordiurę.

Zaczynając od początku, frontyspis jest winietą tytułową, zdobioną kartą tytułową i przedtytułową, zawierającą niekiedy spis dzieła, portret autora, lub tytuł ogólny wydania (Mabmacien 2009). *En tête* to winieta w nagłówku rozdziału. Jest ona prostokątna lub owalna, wypełniona ornamentem bądź zawierająca przedstawienie figuralne lub tytuł rozdziału. Przerywnik, zwany

również wypełniaczem międzywierszowym, zapewnia wąski prostokąt między kolumnami w druku, tworzy ciągły ornament lub szereguje odrębne elementy zdobnicze. Finalik nazywany jest winietą na końcu książki lub rozdziału, najczęściej w kształcie trójkąta wypełnionego ornamentem dekoracyjnym lub figuralnym, skierowanym wierzchołkiem w dół. Czasem trójkąt ten może przypominać kolumnę, o którą opiera się koniec tekstu. Pole finalika wypełnione jest zazwyczaj ornamentami, formami figuralnymi, tekstem lub zawiera scenkę rodzajową. Finalik w stylu *cul-de-lampe* jest najprostszą i najdrobniejszą winietą w kształcie wspornika kolumny. Ostatnim elementem zaliczanym do winiety jest bordiura, inaczej winieta ramkowa, okala ona kolumnę druku, znajduje się na marginesach wokół tekstu (Merriam-webster.com 2022). Bordiura jest przepięknym dekoracyjnym obramowaniem tekstu w formie pasa z ornamentem roślinnym lub geometrycznym. Najczęściej jest ona bogato zdobiona motywami roślinnymi, zwierzęcymi, figuralnymi, elementami ozdobnymi czy postaciami. W książce rękopiśmiennej lub drukowanej bordiura stanowi zamkniętą ramowo dekorację wypełniającą wszystkie marginesy kodeksu. Może mieć charakter przedstawiony lub ornamentalny. Forma obramowania może powtarzać kształt otaczanego obiektu bądź różnić się od niego. Obramowanie jest elementarną i powszechną metodą służącą wyróżnieniu części z całości albo łączeniu elementów w zbiorze. Ramka pozwala skonstruować stronę, zdefiniować przestrzeń, zarówno wewnętrzną, jak i zewnętrzną, połączyć w pewnym sensie dekorację i tekst. Bordiura pojawia się w momencie, gdy cały margines jest postrzegany jako rama (Szolginia 1992: 26; Géhin 2008: 113). W prosty sposób opisuje bordiurę Roman Sosnowski:

Typowa bordiura otacza tekst lub obraz i zajmuje marginesy oraz przestrzeń między kolumną. Bordiura może być pełna, gdy otacza tekst ze wszystkich stron, lub niepełna (semibordiura), gdy otacza go częściowo. Podobnie jak inicjały, bordiura może być też figuralna. Przeważały jednak bordiury roślinne, z roślinami o naturalnym wyglądzie, z połączanymi liśćmi (Sosnowski 2012: 89).

Podobnym do bordiury ornamentem jest floratura, będąca rozwiniętą dekoracją roślinną wypełniającą jeden lub kilka marginesów zdobionej karty. Stanowi ona etap pośredni w rozwoju roślinnej dekoracji marginalnej między inicjałem ornamentalnym a późnogotycką zamkniętą w obramieniu bordiurą. Roślinność floratury często jest wzbogacona w liczne elementy droblerii przejęte ze świata fauny, legend, anegdot i groteski, jak również motywy heraldyczne (Birkenmajer 1971: 729).

Innym podziałem elementów zdobniczych na kartach są znaki własnościowe. Można do nich zaliczyć dedykację, ekslibris, sygnatury, zapisy własnościowe oraz znaki proveniencyjne.

Dedykacja jest tekstem, zazwyczaj krótkim, skierowanym do obdarowanego przez ofiarodawcę, a także informacją na temat osoby, której autor poświęca swoje dzieło. Mogą to być słowa własnoręcznie napisane i podpisane przez autora utworu lub właściciela przedmiotu, jak również tekst poprzedzający dzieło. Dedykacja szczególnie intensywnie rozwijała się w renesansie, baroku i romantyzmie, jako forma wypowiedzi panegirycznej, kierowana do określonej osoby między innymi w celu wyrażenia szacunku autora dla swojego mecenasa (Bąk 2018: 136-140). Ekslibris jest znakiem własnościowym danego egzemplarza książki, najczęściej ma charakter ozdobny. Wykonany jest w technice graficznej, z imieniem i nazwiskiem właściciela księgozbioru albo nazwą instytucji. Często występuje on ze stylizowanymi inicjałami. Typowy ekslibris jest małą, zadrukowaną karteczką przyklejoną do wyklejki, czyli wewnętrznej strony okładki. W prostszej formie może to być na przykład pieczętka. Ekslibris pełni funkcje: informacyjną, identyfikacyjną i ochronną. Poświadcza, że egzemplarz należy do danej osoby prywatnej lub instytucji. Wskazuje na swojego właściciela symbolem lub motywem jaki przedstawia, takim jak: herb, godło, odznaka, motto bądź grafika zamówiona specjalnie na potrzebę danego ekslibrisu. Pełni on też funkcję estetyczną (Witak 2013: 1-8; Birkenmajer 1971: 653-656). Sosnowski pisze:

W rękopisach średniowiecznych ekslibrisy występują często. Początkowo był to zwykły napis, zaczynający się od słów *ex libris... bądź iste liber est...*, w późniejszym okresie ekslibrisy przybierają formę bardziej ozdobną, stając się małymi dziełami sztuki, często w formie drzeworytów: zawierają herb, emblemat czy dewizę właściciela. W powszechnym rozumieniu dzisiaj, ekslibris to graficzna kompozycja z imieniem, nazwiskiem, nazwą instytucji czy herbem, umieszczona na kartce przyklejonej zazwyczaj na wewnętrznej przedniej części okładki. Jednak ta forma jest stosunkowo późną zdobyczą (Sosnowski 2012: 155).

Sygnaturę, zapis własnościowy oraz znak proveniencyjny wspólnie można nazwać znakami lub ciągiem znaków stanowiących jednoznaczny, niepowtarzalny identyfikator obiektu, przedmiotu lub dokumentu. Uściśla on jego miejsce, przynależność do określonych właścicieli, zbiorów bibliotecznych lub archiwalnych. Przykładem znaku własnościowego są herby, dewizy herbowe oraz oznaczenia heraldyczne (Géhin 2008:212-214; Encyklopedia. pwn.pl 2022; Wójcik 2006).

Znaki własnościowe dla badań dziejów bibliotek mają ogromne znaczenie. W bibliotekach znajduje się wiele dokumentów, na których one widnieją. Bibliotekarze, którzy chcieliby opisywać interesujące znaki utrwalone w formie graficznej, mogliby się wiele dowiedzieć o pochodzeniu zbiorów, ich losach, zanim trafiły do danej biblioteki, sposobach przechowywania oraz ich

właścicielach. W celu badania znaków własnościowych należy skrupulatnie przeglądać dokumenty biblioteczne, takie jak: sprawozdania, kroniki, opisy, księgi inwentarzowe i znaki proveniencyjne. Warto też rozmawiać z poprzednimi właścicielami, osobami prywatnymi, ponieważ mogą znać oni istotne informację ułatwiającą identyfikację (Wójcik 2006).

Sam rodzaj użytego w księdze pisma umożliwia właściwe jej datowanie. Dobrze opisuje to Paul Géhin: „Oprócz przypadków, w których data i pochodzenie kodeksu mogą zostać określone w oparciu o wyraźne wskazówki lub zewnętrzne informacje, pismo pozostaje najpowszechniejszym środkiem do określenia czasu i miejsca powstania” (Géhin 2008: 208).

Zestawiając chronologicznie, na początku była kapitała kwadratowa, zwana również rzymską, powstała już na początku dziejów pisma u schyłku ery, między II a I wiekiem p.n.e. Kolejnym historycznie ważnym rodzajem pisma była kapitała literalna, w której można wyróżnić kontrast między grubymi, a cienkimi liniami, upłynnienie formy, silne kontrasty oraz szeryfowanie liter czyli ich ostre zakończenie. Równocześnie z nimi powstała jeszcze kursywa antyczna i kapitała rustykalna, które już nie wyglądały na tak dokładnie wykonane, tylko było to pismo szybkie i pochyłe. W średniowieczu w XII i XIII wieku pojawiła się uncjała, pismo gotyckie majuskułowe oraz pół uncjała. Uncjała łączyła minuskułę oraz minuskułę, jej linie były zaokrąglone, wyodrębnione, pionowe. Było to pismo urzędowe, uroczyste. Następną była minuskuła karolińska oraz romańska. W erze gotyku powstawała tekstura, rotunda oraz bastarda. O teksturze mówi się, że była kwintesencją gotyku. Ma ona grube pionowe trzonki liter, niewielką ilość światła pomiędzy literami, ponieważ litery umieszczone są blisko siebie. Rotunda odróżnia się od innych pism gotyckich ze względu na zaokrąglone formy i powolny zanik typowych łamanych kresek. Rotunda nie ma także bardzo wyraźnej pionowej osi, jaka występuje między innymi w teksturze. Litery są szerokie, okrągłe, nie mają na końcach wyraźnie zaznaczonych kresek. Bastarda natomiast zawiera własne litery majuskułowe, najczęściej kapitały oraz uncjały (Géhin 2008: 76-100; Semkowicz 2002: 313-335; Szymański 2004: 349; Whk.up.krakow.pl 2003).

Najlepiej datującymi elementami w książkach i zarazem najmniej widocznymi są filigrany, nazywane również znakami wodnymi. Są to wzory na papierze, obrazy, które można uwidocznić, kiedy oglądamy kartę w świetle przechodzącym lub w świetle odbitym na ciemnym tle. Wynikają one ze zmiany grubości lub gęstości papieru w danym miejscu. Po raz pierwszy zastosowano znaki wodne we Włoszech, w 1282 roku. Filigran powstaje poprzez odcisnięcie metalowego stempla na papierze podczas produkcji (Sosnowski 2012: 50; Buxton 1977: 144). Jak pisze Sosnowski:

Ocenia się, że jeśli filigran jest identyczny ze znalezionym w repertorium, dokładność datowania wynosi około 10-15 lat. Taki margines wynika stąd, że papier mógł przez jakiś czas przeleżeć i być użyty w późniejszym okresie. Jest to metoda znacznie dokładniejsza niż datowanie na podstawie pisma, gdzie margines błędu bywa znacznie większy. W praktyce zawsze datuje się rękopis, zwracając uwagę na wszystkie elementy, to znaczy na filigrany, wygląd pisma, daty zapisane w tekście. A czasem bywa tak, że kopista na końcu kopiowanego dzieła zapisał w kolofonie datę ukończenia i wtedy mamy wszelkie dane, żeby postąpić odwrotnie: datować pismo i filigran na podstawie daty zawartej w tekście (Sosnowski 2012: 50-51).

Malowanie krawędzi bloku książki oraz elementy wtórne na kartach

Jedną z prostszych, a zarazem efektownych form zabezpieczenia brzegów kart książek, jest ich barwienie. Z początku było to malowanie krawędzi na jeden kolor. Po procesie tym należało zabezpieczyć farbę, na przykład poprzez woskowanie ich, później rozwinięto ozdoby brzegów krawędzi i zaczęto je złocić lub srebrzyć. Kolejnym etapem w rozwoju tej techniki było malowanie na nich ilustracji, scen, nadając książce wyższą wartość. Do malowania najczęściej używano farb wodnych, choć w starszych egzemplarzach zdarza się też rozrobiony grafit. Różny kąt ułożenia brzegów może pokazywać nawet trzy przedstawienia malarskie na jednej krawędzi (Grochowski 2017; Grun-dhauser 2016).

Elementem wtórnym w książkach są na przykład marginalia oraz dopiski na kartach. To notatki, hasła, podhasła lub tytułiki pisane ręcznie podczas czytania książki, umieszczane poza formatem kolumny w wąskim łamie, zwykle na marginesie zewnętrznym stronicy. Mogą być one traktowane jako uwagi lub komentarze czytelnika odnoszące się do zawartości tekstu (Sjp.pl 2023). Jednak stosowano taką zasadę tylko w średniowieczu. Później marginalia zaczęto umieszczać chaotycznie na kartach. Często takie marginalia znacząco potrafią podnieść wartość księgi przez wzgląd na osobę, która je pisała, na przykład zapiski Mikołaja Kopernika.

Konserwator papieru może dodawać elementy, których nie było wcześniej. Musi być to decyzja przemyślana i dobrana indywidualnie do danego obiektu, z indywidualnym podejściem. Takim detalem są choćby numeracje stron, zwane foliacją konserwatorską.

Na kartach może występować kilka rodzajów ich numeracji. Może być to paginacja, numeracja liczbowa składek oraz kustosze. Paginacją nazywamy przypisywanie kolejnych liczb lub wyrażeń liczbowych do kolejnych stron rękopisu czy druku. Numeracja ta jest ciągła. Numeracja literowa składek

występuje na zgiętych kartach w bloku. Tradycyjnie nie numerowano liczbowo kart, tylko alfabetycznie umieszczano składki w książce z numeracją liczbową. Foliacja konserwatorska dotyczy każdej karty i umieszcza się ją najczęściej kiedy książkę trzeba rozszyć, w celu naprawy jej szycia lub zwięzów. Pomaga ona później konserwatorowi dopasować odpowiednio karty na swoim miejscu. Ostatnim typem są kustosze, które stosuje się w książce rękopiśmiennej i drukowanej. W obu przypadkach termin ten posiada odmienne znaczenie. Kustosz w książce rękopiśmiennej to oznaczenie polegające na umieszczeniu kolejnych liczb lub liter niedaleko krawędzi strony, mające na celu ułatwienie bezbłędnego szeregowania składek przy produkcji książki. W książce drukowanej kustosz jest to początek tekstu następnej składki umieszczony na dole składki poprzedniej. Funkcję kustosza z książki rękopiśmiennej od momentu rozpoczęcia wydawania książek drukowanych mają sygnatury (Birkenmajer 1971: 159; Bieńkowska 1987: 75-77; 113).

Podsumowanie

Współcześnie podane elementy zdobnicze umieszczone na kartach w książce pomagają w identyfikacji autorów, miejsca oraz określeniu czasu, w którym egzemplarz był wykonany. Przeróżne detale wywołują zachwyt i zainteresowanie. Ozdoby zawierały szczegóły ze świata rzeczywistego, jak i tworzyły segmenty fantazyjne. Były i są dekoracją na poszczególnych stronach książki, kreują również schemat ułatwiający poprawne odczytanie danego fragmentu w książce. Pierwszy raz zastosowano zdobnictwo w średniowieczu, a używa się go dalej. Istnieją pracownice, które współcześnie wykonują na zamówienie kopie wybranych dzieł lub tworzą nowe. Bazują na znanych już nam formach i wyglądzie ozdób. Egzemplarze przez wzgląd na zawartość potrafią osiągać ogromne ceny w domach aukcyjnych; im mniej jest takich samych obiektów na świecie tym wyższa jest ich wartość. Wykonawcy poszczególnych partii w książce mieli największy wpływ na efekt końcowy, jednak właściciele też mogli mieć wpływ na finalny wygląd zdobień w zależności od swoich preferencji.

Źródła cytowań

- BĄK, MAGDALENA (2018), *Ilustrowany słownik terminów literackich. Historia, anegdota, etymologia*, (red.) Zbigniew Kadłubek, Beata Mytych-Forajter, Aleksander Nawarecki, Gdańsk: Słowo/obraz terytoria, ss. 136-140.
- BIEŃKOWSKA, BARBARA HALINA CHAMERSKA (1987), *Zarys dziejów książki*, Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, ss. 75–113.
- BIRKENMAJER, ALEKSANDER (1971), *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, ss. 159-729.
- BOARDLEY, JOHN (2020), 'Publikacja – Open access. Make the letter', *ilovetypography*, online: <https://ilovetypography.com/2020/08/20/history-of-illuminated-initials/>, [dostęp 08.05.2022].
- BUXTON, B.H. (1977), *The Buxton Encyclopedia of Watermarks*, Tappan, New York.: Buxton Stamp Co.
- ENCYKLOPEDIA.PWN.PL (2022), *Proweniencja*, online: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/proweniencja;3962962.html>, [dostęp 03.05.2022].
- GÉHIN, PAUL (2008), *Jak czytać rękopis średniowieczny*, przekł. Beata Spieralska, Warszawa: Mówią Wieki.
- GŁOMBIOWSKI, KAROL (1979), Helena Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- GROCHOWSKI, JAN (2017), 'Publikacja – Open access. Malowanie i złożenie brzegów książek', *Blog introligatorski*, online: <https://blog-introligatorski.pl/malowanie-brzegow-ksiazki/>, [dostęp 03.05.2022].
- GRUNDHAUSER, ERIC (2016), *Lovely Hidden Paintings Adorned the Edges of Historic Books. Fore-edge paintings. Just look at them!*, Camera Obscura, online: <https://www.atlasobscura.com/articles/lovely-hidden-paintings-adorned-the-edges-of-historic-books>, [dostęp 07.05.2022].
- KOWALSKI, JACEK, ANNA LOBA, MIROSLAW LOBA, JAN PROKOP (2007), *Dzieje kultury francuskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, ss. 178.
- MABMACIEN, LÉO (2009), 'Bibliomab: Le monde autor des livres anciens et des bibliothèques', *Article du Blog du Bibliophile*, online: <https://bibliomab.wordpress.com/2009/05/15/les-frontispices-dans-les-livres-anciens/>, [dostęp 07.05.2022].
- MERRIAM-WEBSTER.COM (2022), *Cul-de-lampe*, online: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/cul-de-lampe>, [dostęp 02.05.2022].
- NOTTINGHAM.AC.UK (2022), *Manuscripts and Special Collections, Decoration and illumination*, online: <https://www.nottingham.ac.uk/manuscriptsandspecialcollections/researchguidance/medievalbooks/>

- decorationandillumination.aspx, [dostęp 22.01.2022].
- RJP.PAN (2004), *Pisownia inicjałów*, online: https://rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&id=84:pisownia-inicjaow&Itemid=59, [dostęp 03.05.2022].
- SEMKOWICZ, WŁADYSŁAW (2002), *Paleografia łacińska*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, ss. 313–335.
- SJP.PL (2023), *Marginalia*, online: <https://sjp.pl/marginalia>, [dostęp 22.01.2023].
- SMITH, MARGARET (1994), “The design relationship between the manuscript and the incunable”, w: Robin Myers, Michael Harris, *A millennium of the book: production, design & illustration in manuscript & print, 900–1900*, Winchester, DE: Oak Knoll Press, ss. 23–45.
- SOSNOWSKI, ROMAN, PIOTR TYLUS (2012), *Co mówią stare rękopisy*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- SZOŁGINIA, WITOLD (1992), *Architektura*. Warszawa: Sigma NOT, ss. 26.
- SZYMAŃSKI, JÓZEF (2004), *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WHK.UP.KRAKOW.PL (2003), ‘Rodzaje pisma w książce rękopiśmiennej’, online: <https://whk.up.krakow.pl/pismo/strona%20gl.html>, [dostęp 07.05.2022].
- WITAK, MICHAŁ (2013), ‘Publikacja – Open access. Ekslibris —miniaturowe dzieło sztuki. O graficznych znakach własnościowych i działalności Warszawskiej Galerii Ekslibrisu’, *Biuletyn EBIB*: 3/139, par. 1–8, online: <http://ebibojs.pl/index.php/ebib/article/view/461/464>, [dostęp 03.05.2022].
- WÓJCIK, ELŻBIETA, KATARZYNA SALSKA-KOPEĆ (2006), ‘Publikacja – Open access. Znaki własnościowe na książkach i ich znaczenie dla historii bibliotek – kilka refleksji po interesującym wykładzie’, *Warsztaty Bibliotekarskie*: 2, online: <http://www.pedagogiczna.edu.pl/warsztat/2006/2/060207.htm>, [dostęp 03.05.2022].
- WRÓBEL, KAMA (2012), ‘Publikacja – Open access. Miniatorstwo, iluminatorstwo, kodeksy’, *Rynek i Sztuka*: 13, online: <https://rynekisztuka.pl/2012/09/13/miniatorstwo-iluminatorstwo-kodeksy/>, [dostęp 03.05.2022].